

ՀԱՆԴԷՍ ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ

ԱՖՂԱՆՍՏԱՆ

Արևելեան ողբերգութեան նոր ա-
րարուած մ'ալ սկսաւ, և տեսարանը
Դանուբի և Երասխայ ափունքէն, ու
րոնք արեամբ ողողեցան, փոխադրուե-
ցաւ Աֆղանեան Զուիցերիոյ մէջ:

Աֆղանստան մասն է մեծի բարձրա-
ւանդակի երկրին Պարսից, և կ'ըսուի
նաև Քապուլիստան և Ղանտահար,
յանուն մեծամեծ նահանգացն, և առ-
հինս Բակտրիա և Արաքոսիա և Տրան-
կիանա գաւառք: Շատ անգամ Պաթ-
սիկը տիրելէն ետքն, 1747 թուականէն
մինչև հիմայ Աֆղանք թոթափեցին 'ի
սպառ անոնց լուծը, և ընդարձակցին
իրենց սահմանը մինչև 'ի գաւառս
Հնդկաց:

Սահմանք Աֆղանստանի են հիւսի-
սէն՝ Պոլսարա և Իրան, հարաւէն՝ Պե-
լուչիստան, արևելքէն՝ Լահոր, արև-
մուտքէն՝ Պարսկաստան: Երկրին ձևն
Զուիցերիոյ նմանութիւնն ունի, բայց
մակերևոյթն՝ առանց իսկ առնելու Ու-
ստու գետոյն և Հիւստու-Քոնը լեռանց
միջոցն եղած հակաճառեալ գաւառ-
ները, հաւասար է Գաղղիոյ մակերևու-
թին, և բնակչաց թիւն ալ է իբր 5-6
միլիոն:

Աֆղանստան ունի բարձրաբերձ լեռ-
ներ և խորին հովիտներ և անապատ
մեծ՝ արևմտից կողմանէ: հիւսիսէն կը
ձգուին Հիմալայա լեռինք, որ և Հիւս-
տու-Քոնը, և Սիշլեյման լեռինք զուգա-
հեռականք ընթացից Սիւնդույ, որուն
զաշտորէքը կը տարածուին լեռանցս ա-

րևելքէն. կան և ուրիշ լեռներ աշխար-
հին խորերն, որոնք հասարակօրէն ա-
մայի չեն նման լեռանցն Պարսից:

Կետոց գլխաւորքն են Սիւնդ կամ
ինգոս, ուր կը թափին Քապուշ 2500
մէդր բարձրութենէ բղխելով, Լոկար,
Ելուշ, Շիւնապ. Ճիւնու գետ որ և Ա-
մուշտեյա և 'ի հնոց Ոքսոս՝ կը թափի
յՈրալ լիճն արտաքոյ սահմանաց Աֆ-
ղանստանի. Մուշտուպ կը բղխէ 'ի Պա-
րսիսից և ընդ աւազով կը ծածկուի.
Հիւստեյա կամ Հիւստեյա կ'իջնէ Սիւլեյ-
ման լեռներէն՝ 3070 մէդր բարձրու-
թենէ, և ընդունելով իր մէջը բազմա-
թիւ վտակներ՝ կը թափի ընդարձակ
լիճ մը կամ լաւ ևս ճահլիճ մը, Aria pa-
lus ըստ հնոց, Զեռէն ըստ աշխարհա-
գրաց խալիֆայութեան, զոր Պարսիկք
այսօր կը կոչեն լիճ Ռիւսդէմայ կամ
Սէճէստանի: Զուրքն ազի չեն, թէպէտ
գորշագոյնք և գարշահամ ըլլան. յա-
տակը բարձր է ծովուն երեսէն իբր 300
մէդր, գրաւելով ընդարձակ գոգաւորու-
թեան մը կեդրոնը: Աշխարհագիր մը
կ'ապահովէ որ այն լիճն փոփոխական
է տարածութեամբն ու կերպարանօքն,
այնպէս որ կարելի կ'ըլլայ շատ անգամ
հետիոտս անցնել միջէն: Զէռէն կ'ըն-
դունի նաև Ֆուշտախտա (Արիտա) գե-
տը: Հիւստեյա հովտէն ճանապարհ կը
հորդեն կարաւանք 'ի Պարսից առ Հըն-
դիկս:

Ելիմայ երկրին շատ փոփոխական է.
Ջերմին և չոր՝ արևմտեան կողմերն,

բարեխառն և զուարճալի՝ դէպ 'ի հիւսիս, շերմ և խոնաւ։ Մինտայ ափանցը վրայ, Զինախաղաց լեռանց ուրը կը ձգուին տապաղին հովիտը, հարթա-ծաւալ դառացմտ բարձր ափաւայք, և քանի մը ժամու մէջ դէպ 'ի վար իշ-նելով Զուլցերիոյ սառուցեալ կլիմայն կը փոխուի Հնդկաց այրեցած կլիմա-յին։ Զէռէհ լճին ցամաքութեան պատ-ճառաւ չըջակայ երկիրը մեծաւ մա-սամբ սառնապատ կ'ըլլայ ձմեռն ու այրեցած՝ ամառն, որովհետեւ երկիրն զետեղուեր է ընդ մի և նոյն զուգա-հեռականօք Ասորոց և եգիպտական Տէլլային։

Երկրին բուսաբերութիւնը նոյն է ընդ Պարսկաստանին. ունի շատ իրող ներքին աշխարհացն էւրոպայի, որ թէ և յաճախ վայրենի՝ սակայն երբեմն ալ աւելի ակործանամ են քան զայնս. կը բարգաւաճեն այգիք, և ցորենն ու մըս-րացորենը և բրինձը՝ ժողովրդեան զըլ-խաւոր ուտելիքը կը կազմեն։ Աւելի տաք գօտիներուն մէջ կը մշակուին շա-քար, բամպակ, ծխախոտ։

Վայրենի գազանք նուազ են յԱֆ-ղանստան քան ինչ որ կը գտնուին Հնդկային բարձրաւանդակաց վրայ։ Հինտու-Քուշի բարձր հովիտներն ապաւէն են առիւծուց և ընձառիւծուց, և զետափանց յամբուտներն. յարմար բը-նակարան են բորենեաց և վագերց։ Կը գտնուին քանի մը տեսակ արջ ցրտա-գոյն հովտաց մէջ, շնագայլ կամ չա-քալ, աղուէս, կապիկ, վայրի ուխար և այծ, կատու Անկիւրիոյ, և բակտրիա-կան տաճիկ ուղտ և հասարակ ուղտ՝ որոնք կը ծառայեն բեռնակրութիւն։ Օգտակար կենդանեաց մէջ երկրին մե-ծագոյն հարստութիւնը կը կազմեն աւ-րաբերք, որոնց բուրդը նախ կը զրկուի 'ի Հնդիկս, ապա 'ի Պարսս, և 'ի խա-նութիւնն Ռքսոոի։

Հազիւ կը ճանչցուին յԱֆղանստան հանքային ճոխութիւնք, թէպէտ անյի-շատակ ժամանակէ 'ի վեր Քապուլ ինչ-պէս նաև ինդոս՝ կը թաւալեն իրենց ա-լեաց հետ ոսկուց փշրանք, և Հինտու-

Քուշի զառիթափ կողից վրայ կ'երևան երակունք արծաթոյ, պղնձոյ, կապա-րի, զինկի, ծարրաքարի, և մինչև ծծրմ-բոյ խաւք։ Համասփիւռ և աննշակ մը-նացած մետաղն երկաթն է. քարաղն ալ որ կը տարածուի մինչև ֆէնճապ, ինչպէս նաև նաւթի հորերն, եւրոպա-կան դրամադիտոց կը սպասեն։

Ձեռնարուեստը և վաճառականու-թիւնն շատ աննշան են. երկրէն ելած բուրդը փոքրագոյն մասամբ տեղւոյն մէջ կը փոխարկի կերպասուց և շա-լերու, ստորնագոյն քան զՔաշմիրին թէ և նոյն գինն արժեն, կամ կը մա-նուի ընտանեաց մէջ կոպիտ կերպով, և վերջէն կը գործածուի բրդեղէն հաստ հագուստներ շինելու գիւղացուց պէտ-քին համար։ Միայն զինագործութեան մէջ շատ ճարտար են Աֆղանք. ոչ լոկ զիտեն լաւ չուր տալ երկաթին, այլ նաև վարպետ են կիտուածելու և փո-րագրելու զինուց վրայ. և առանց առ-նելու բան մը գրախն իրենց ձեռագործ-ներովը կը զարդարեն՝ երբեմն արևե-լեան ճոխութեամբ՝ իրենց ձիանքն և ուղտերն։ Հազիւ թէ զրացեաց հետ կը վաճառակցին, վասն զի կարաւանք ա-մեն դի արգիլք կը գտնեն. ոչ միայն կ'ընդդիմանան անոնց՝ լեռանց 'ի ընէ դժուարանցանելի կիրճեր, խորխոտա-սահ անկամուրջ գետեր, դժուարակիս ճամբաներ, անապատներ, այլ նաև ծանր մաքսեր, զոր կը դնեն այն ամենքն որոնք կը գնեն կամ կը տիրեն ույն ան-խուսափելի անցից մէկուն, պաշտօնա-կան կամ առանձնական գողութիւնք, շատ անգամ ալ կամակայական հար-կեր։ Այս վաճառականութիւնը կը կա-տարուի Հնդկաց հետ՝ Պոլսնի, Կոմսի և Քալպէրի լեռնանցիւք. իսկ արևմտից կողմանէ՝ Հինտու-Քուշի անցքը ճամ-բայ կը հարթեն դէպ 'ի Ռուսաց տի-րած երկիրներն։

Աֆղանստան կը բնակին բազմաթիւ ցեղեր խառն, որոնք ազգաբանական հե-տաքրքրելի մանրանկար մը կը կազմեն. սակայն անոնց մէջ գլխաւոր երեք ցեղ կան. ա. Աֆղալք. ապգ. հին և բնիկ

երկրին, և ոչ գաղթական Աղուանից կամ Հայոց, ինչպէս կարծեցին ոմանք. մանաւանդ թէ իրենք կը պարծին իսրայելի ցեղէն իմեն, իբրև թէ Սալմանասարի գերի վարած տասը ցեղից սերունդն ըլլան, և այս պանծալի աւանդութիւնս հաւատարմացնելու համար՝ չեն պակսիր գիտնական խուզարկութիւնք, թէպէտ և անոնց լեզուին մոռգորուսումը և քննադատութիւնն ստոյգ կ'ընծայեն թէ հնդկա-եւրոպական ծագումն ունենան ու զանդիկ և սանսկրիտ լեզուաց հետ յարաբերութիւն: Անդրտին եօթներորդ դարէն 'ի վեր կը յիշատակուին Աֆղանք, ապրելով միշտ ազատաբար. վասն զի են իսկ քայառիք, պատերազմասէրք, ազատատենչք. հասակաւ գեղապատշաճք, սեռաւ ու վառվառն աչուիք, թաւամբուպք և արծուառնգունք: Ժողովուրդը ցեղ ցեղ կը կառավարուի, որոնց վրայ մէկ մէկ շէյխ կ'իշխէ, բայց ոչ պերճաբար: Անուանի են զինուորութեան մէջ և յասպատակութեան. երկու անգամ տիրեցին ասոնք Հնդկաստանը, և շատ անգամ ալ սարսնցուցին Պարսից թագաւորութիւնը: Այս ցեղից զխաւորն են Տոշարանի, Բերտոշարանի, և այլն. բայց Տոշարանի ցեղը քան զամենն աւելի նշանաւոր է, վասն զի անկէ ծագեցաւ անցեալ դարուն մէջ Աճմէտ խան՝ հիմնադիրն արդի միապետութեան: Ժառանգութիւն ակոռոյն կ'անցնի որդւոց մէկուն, զոր կ'ընտրեն իշխանք: Տուրանի ցեղն աւելի քաղաքակիրթ է, հաւանորէն Պարսից հետ անմիջական յարաբերութեան մէջ ըլլալուն համար. իրենց գերապանցութեան գիտակցութիւնն ունին և միանգամայն ազգային արժանապատուութեան այնպիսի զգայմունք՝ որով վայրագաբար կ'արհամարհեն ամենայն ինչ օտար, մինչդեռ ունին աստիճան մը մշակութիւն մտաց և քաղաքակրթութիւն: Արեւելեան Աֆղանք կը բնակին ընդ յարկաւ, այլքն անջատ անջատ ընդ վրանօք կ'ապրին, և բրտադոյն են բարուր. ինչպէս ամենայն հովուական ժո-

ղովուրդք՝ գող և աւազակ են, վայրագ պատերազմի մէջ, և միանգամայն հիւրասէրք. կը պաշտպանեն հայրենիքն որու դէմ որ ըլլայ մինչև 'ի սպառ: Բ. Տաճիկք. խնամի են Տաճկացն Պարսից, այլ ոչ անոնց պէս արհամարհ: Գ. Հինտուք կամ Հնդիկք բնակեալք յարեւել և 'ի հիւսիսի իրենց հայրենի գաւառաց մէջ, անարգ են քան զՏաճիկս. կան նաև իւրպէքք և թիւրքմէնք: Գերագոյն օրէիքն երկրին, որ հին ժամանակէն 'ի վեր ընդունեն է իսլամութիւնն՝ Ղուրանն է, որ կը լրանայ և կը պարզուի տեղական սովորութեանց և վարմանց մէջ մտնելով. արեան օրէնքն ամենակարող է, և ըստ այնմ կը կարգաւորուին ամենայն հատուցմունք: Ի սկզբանէ դարուս մինչև մեր օրերը խառնութեան մէջ ըլլալով Աֆղանստան, քաղաքական բաժանմունքն ալ միշտ փոփոխութեան ենթակայ եղեր է. ոմանք երեք կը բաժնեն զայն. Գապուլ, Բանտահար և Մէճէստան. իսկ այլք վեց գաւառ կը բաժնեն, որ են Բապուլ, Բանտահար, Փէշաւէր, Հեթաղ, Մէճէստան և Կօրադ:

ա. ՔԱՊՊԻԼ. — Գլխաւոր քաղաք գաւառիս և համօրէն Աֆղանստանի է Գապուլ առ համանուն գետովն գեղաւորաբն դաշտի մը մէջ, ծովուն երեսէն 1950 մէտր բարձրութեան վրայ. աւտանի է վաճառականութեամբն քան զբազում քաղաքս Ասիոյ, և զխաւոր վաճառքն է ձիան: Բլրի մը վրայ է դղեակն Պաշախիւտ, ուր են արքունի ապարանքն: Բնակիչն է իբր 60 հազար, որոնց մէջ կը գտնուին քանի մը գերդաստանք Հայոց և Հրէից, որոնք բազմաթիւ էին յառաջ քան զխառնութիւնս:

Ղազնա կամ Ղիզնէ, 'ի հարաւոյ Գապուլոյ, իշխանանիստ էր Ղազնէեան տոհմին, որ Պարսից և Հնդկաց տիրեցին. նշանաւոր են շիրիմն սուլթան Մահմուտայ, որ մետասաներորդ դարուն մէջ ծաղկեցաւ և անոր քանի մը շինուածքն, և գերեզմանք արդոյ աւանց մահմետականաց, որով երկրորդ

Մէտինէ կը կոչուէր այս քաղաքն: Բարձրութիւնն է ծովուն երեսէն 2354 մէտր:

Պաւլիան քաղաք համանուն հին քաղաքին մօտ, ուր կան ձեռագործ քարայրք լերանց մէջ և վիթխարի յիսուն կանգնեան արձանք կոշկոյշա բլրին վրայ, որ չեղջիւնէ կ'ամբառնայ դաշտին մէջ, և պահակ լերանց:

բ. ՔԱՆՏԱՆՆԱՐ. — Իսահման անապատին մեծի է քանտանար կամ Ղանտանար քաղաք երբեմն իշխանանիստ. ունի հայակապ մկկիթներ և բարձրաբերձ պալատներ, շուկայ բոլորակ գմբեթաւոր, մկկիթ մեծ չիրիմ Շահ Ահմետայ, այլովքն հանդերձ, որով գեղեցիկ է այս քաղաքը քան զամենքը նոյն աշխարհին. Անգղիացիք 1842 թուականին աւերեցին ասոր պարիսպներն. Աֆղանաց գնէ՛ի վեր բնակիչը նուազեցաւ, որ առաջ 60 հազարի կը հասնէր:

գ. ՓԷՇՄԷՐ. — Քապուլայ եղբրաց վրայ է փշաշէր քաղաքը բերրի և բուրգաձև դաշտի մէջ, ունի մետաքսի և բամբակի գործարաններ և պալատ արքունի. բնակիչն է իբր 60 հազար, որոնց մէջ շատերն հնդիկ վաճառականք են:

Ճէլալապատ. ամուր քաղաք, որուն մօտ է Քալայէր կիրճ լերանց:

Սյս գաւառն հիմա մասն կը համարուի փէնճապ նահանգին կամ Լահուայ ընդ իշխանութեամբ Անգլիացոց:

դ. ՀԵՐԱՐ. — Կը կազմէ նաև առանձնակ թագաւորութիւն, և սահմանն է հիւսիսէն թուրքաստան, արևելքէն ու հարաւէն ֆապուլ, արևմուտքէն Պարսկաստան. զանդիկ գրոց մէջ Հարոյու կը կոչուի այս երկիրն, որ է վայր երիզուտ և ամայի. զլիաւոր քաղաքն Հէրադ (Հերի, Արիս կամ Արտակաւան ըստ Յունաց) կառուցուած է զուարճալի հովտի մը մէջ. բնակիչն է իբր 50 հազար յազգէ Մողղաց և կը գործեն բնաիր զէնք և աղիւ վարդեղուր. ա.

նուանի է վաճառաչահութեամբ, անոր համար Պուլնտիք՝ շտեմարան կ'ըսուի: Թառաջ քան զՃինկիզ Խան, որ աւերեց այս քաղաքը, ունէր 600 հազար բնակիչ, 12 հազար կրպակ, 6 հազար բաղանիք ու կարաւանատուն և ջրաղացք, 350 դպրոցք և վանք. 144 հազար տունք: Թիմուր Լէնկ միւսանգամ աւերեց այս քաղաքը, բայց Շահ Ռուհանոր որդին վերստին նորոգեց:

ե. ՍԷՃԻՍՏԱՆ. — Կ'ըսուի նաև Սիսդան, և է Սագաւտան առ հինս, հայրենիք գիւցաղիկն Պարսից Ռիւսէմայ, այն է Ռոստոմ Սագճիկ. կայ յարմարից հարաւոյ աշխարհին, և մէկ մասն անապատ է, ուր կը գտնուին դալարուտ դաշտեր. քաղաքներն են Տուշահ և Խյուշուտար: Պարսից բռնութիւնն հին ատեն այս կողմերն աքսորեց զՀայեր:

զ. ԿՈՐԱՐ. — Բաղուկք լերինն Պարսկամիզայ կը տարածուին այս գաւառիս մէջ, որ կայ յարևելից Խորասանայ. բնակիչն են Այմաք և Հեզարէն վրանաբնակ ազատ ժողովուրդներ. յետինքը կը համարուի թէ ըլլան կոչեցեալքն Հուզվարէշ հին զանդիկ գրոց մէջ, որ ֆալամարտիկ կը նշանակէ:

Աֆղանստան մասն էր Պարթևական տէրութեան Պարսից, և կրեց անոնց անցքն: Վետական երգերն ելլելով մինչև 2000 տարի առաջ քան զհասարակ թուրքութիւնն, կը յիշատակեն խումբ մը գետոց փէնճապ նահանգին ծայրերն, որոնց մէջ կը ճանչցուին ֆապուլ, Սվազ, և այլք նոյն կողմանց: Կ'անուանեն նաև կանտարաւ երկիր մը, զոր աւելի ետքն Երողոտոս ալ կը յիշէ, և որուն այցելեց Կիւրոս՝ յառաջ քան զբնդարձակեն Դարեհի իր տէրութիւնն ինչուան ինդոս: Մեծին Աղէքսանդրի արշաւանքէն քիչ ետքը աւելի կերպարանք, ընդարձակութիւն ու կապակցութիւն կ'առնուն այն ժանօթութիւնքն, որ ցանցառ, անջատ ու ցրիւ էին, և Ստարաբն ու Պլինիոս, ինչպէս ուրիշ ժամանակակից հեղինակք Սեւեռեանց՝ այս երկիրն այնպէս կը ստո.

բազրեն որ ամենեկին տարբերութիւն մը չունի ինչ որ է հիմայ, նոյն քաղաքները, նոյն անուանակոչութիւնը որովք այսօր ալ կը նշանակուին ցեղք, գետք, լեռնք, գլխաւոր տեղուանք, իբր թէ բան փոխուած չըլլար:

Ետքը դարձեալ թանձր խաւար կը պատէ, և նորադոյն պատմարանք հարկադրեալ են ժողովել աւանդութիւններն ու հնախոյոք հարցունել դրամոց և սակաւաթիւ հին յիշատակարանաց պատասխան մը առնելու համար: Բուռնական իշխանութեանց աւերակացը վրայ, որոնք գլուխ քաշեր էին Բակտրիականէն, հասարակ թուրքերութեան սկիզբները տարածուեցաւ Հնդկաստան թագ իշխանութիւնը, որոնք հրոսաբար իջնելով թիպէթէն տեւեցին վեց հարիւր տարի: Մէկէն մուտք կը գտնէ յԱֆղանստան Պուտտայի կրօնքը, որ քիչ մը քաղաքակրթութիւն բերաւ, որուն հետքը կը տեսնուին անոնց թագաւորաց շատերուն յիշատակարանացը վրայ: Այնպէս որ եօթներորդ դարուն մէջտեղուանքն երբ պուտտական ճանապարհորդն Հիւեն-Չանկ (Hiuen-Tsang) ուղևորեցաւ դէպ ՚ի Քապուլի երկիրն, կը գտնէ որ այն տեղուանք թուրանական ուրիշ հրոսներ ալ հաստատուել էին՝ թուրք ցեղին բազմաթիւ ճիւղերէն, որոնք վաններ կամ նրւաճեր էին նախկին տիրապետողներուն:

Աֆղան գլխաւոր ցեղերն, իրենց ծննդեան լեռանց խորերը փակուած ըլլալով, ազատ մնացեր էին յեղափոխութիւններէ և աշխարհակալներէ, որոնց կ'ենթարկուէին բաց երկրին նըստողական և երկրագործ ժողովուրդներն, յաջորդաբար վրանին տիրելով Պարսիկք, Բյոյք, Հնդկաստանէք, թուրքք և ետքն Արաբք: Բայց մետասաներորդ դարուն մէջ ծագելով Մահմաւ խան Ղազնուեան տոհմէն, օգնութեամբ Աֆղանաց աշխարհակալութեան կ'ենլէ և կը տիրէ ինդոսէն մինչև ՚ի Պարսս, և իր նոր հարստութեան վրայ լուսաւոր պայծառափայլ ճառա-

գայթ մը կը սփռէ: Լահու կ'ըլլայ շատ մը ժամանակ տէրութեան մայրաքաղաքն, մինչև որ Շահապէտտին կը դարձունէ ամթոռն ՚ի Ղազնա, և կը հրաւիրէ Աֆղան ցեղերն որ իջնեն ֆոհիստանէն, որոնք հաստատուն բնակութիւն կ'առնուն ընդ մէջ ինդոսի և մայրաքաղաքին: Շահապէտտին մեռնելով շուտ մը կը յաջորդէ աղմկալից ժամանակ մը, և Ղազնուեանց կանգնած տէրութիւնն զոր կուէրիտեանք շարունակեր էին, բոլորովին կը քայքայի:

Երկրին անկախութիւնը նորէն կը կորսուի, ուր նախ խանդինի սուլդանը կ'արշաւէ, ետքը ճինկիզ խան: Թամին 1400 թիմուր Լէնկ վայրագ բարբարոսութեամբ դարձեալ կը տիրապետէ երկրին, և հազիւ դար մը ետքը սուլդան Պապեր, որ խան էր Հնդկային Մողոլաց, կանգնեց Մողոլաց անուանի ինքնակալութիւնը, և տիրեց Աֆղանաց, և բազմապատիկ ու սերտ յարաբերութիւններ հաստատեց եւրոպական տէրութեանց հետ. ու իր յաջորդները տեւեցին մինչև ցկէս ութնասներորդ դարուն, երբ Պապերի վերջին պայազատներէն մէկը գործակատար մ'եղաւ Հնդկային ընկերութեանն Անգլիացոց: Թամին 1710 ապստամբեցին Աֆղանք, և Պարսիկք նուաճեցին առանց տէրութեան գեղեցկադոյն մասն, ընդ պետութեամբ նատիր Շահին, վրէժն առնելով Աֆղան զօրաւոր գլխու մը աշխարհակալութեանն, որով քիչ տարի առաջ ծառայեցուցեր էր նոյն իսկ զմայրաքաղաքն Դէհրան: Վերջապէս յամին 1747, Ահմէտ Ապտալլահ խան, առաջինն տոհմին գլուխն, յետ զօրավարելու բանակացն նատիր աշխարհակալին Պարսից, անոր մահուանէն ետքը կանգնեց Աֆղան նոր միապետութիւնը, թագ կապելով Ղան տահարի մէջ, ու տիրեց մինչև 1773 տարին: Որդին թիմուր փոխադրեց մայրաքաղաքն ՚ի Քապուլ, և ընդարձակեց տէրութիւնն, ու թագաւորեց մինչև 1793: Անոր մահուանէն ետքը խռովեցին զաշխարհն իրեն պայազատ-

քր՝ քաղաքական պատերազմներով և արիւնահեղ կռիւներով եղբայր եղբօր դէմ, զօրագլուխ զօրագլխի դէմ. անոր համար Ռունճիթ Սինկ Խան Ղահոռայ՝ տիրեց երկրին մէկ մասին. Հերագալ ընկաւ ընդ տէրութեամբ Պարսից, մինչև որ ՚ի տեսարան ելան Անգղիացիք. որոնք իբր թէ պատմական ճակատագրէ մը մղուելով, ուրիշ բանի համար ալ չըլլայ, գոնէ լաւ դիրք մը ապահովելու համար Աֆղանստանի մէջ, յամին 1839 թագաւորեցուցին զՇուտշահ որդին թիմուրայ. բայց Աֆղանք մերժեցին զայն, որուն համար պատերազմ բացին Անգղիացւոց դէմ, և երկիրը բաժնուեցաւ ինքնազուլիս իշխանութիւններ: Տոսթ Մահմուտ տիրելով Քապուլայ, յամին 1843, բազում արիւնհեղութեամբք միացուց այս իշխանութիւնները, և յաջորդը Շիր Ալի այժմեան էմիրը անքակ պահեց մինչև ցայսօր:

Անգղիացիք լաւ գիտեն, ինչպէս արդէն բոնք էր մշտապաներորդ զարուն մէջ Ապու իֆազիլ, թէ « Քապուլ և Ղանտահար անյիշատակ ժամանակներէ ՚ի վեր համարուած են իբր գորունք, որ թուրանէն և իրանէն « մուտք կու տան դէպ ՚ի Հնդկա, « ստան. և եթէ լաւ պահուին անոնք, « այն ընդարձակ տէրութիւնն ապա « հով կ'ըլլայ որ և իցէ օտար արշա, « ւանքէ »:

Առաջին անգամ Անգղիացիք երեցան Աֆղանստանի մէջ գիտնականի կերպարանօք յամին 1809: Բայց հագիւ երեսուն տարի անցեր էր, առաջին պատերազմունքն սկսան, որով շատ մը ժամանակ Հնդկային կառավարութեան ձեռքն անցան Ղանտահար և Քապուլ. բայց ետքը չարաչար վերջացաւ այս տիրապետութիւնը Քայպէրի կրճին ջարդովն, ուր 18 հազար անգղիական զօրք կոտորուեցան անլուր տանջանք, և միայն մէկ հոգի ազատեցաւ ու պատմեց այն աղետալի կոտորածը: Այս բանն նշան եղաւ բողոքովն տարբեր քաղաքականութեան, որով

աւելի մեզի մօտ ժամանակները վարուեցան. այսինքն հրաժարելով որ և իցէ ազդեցութենէ Աֆղանստանի վրայ, Բայց պիտի գար օր մը, որ ստիպեալ ՚ի հարկէ նորէն ձեռք պիտի առնուէր այս ազդեցութիւնն, որպէս զի արգիլուի յառաջխաղացութիւնն այն մեծ նախանձորդին, և պահուի ընդ մէջ երկուց իշխողացն Ասիոյ այն կեզրունական պատուարն, զոր մեծ խնամքով Ռուսիան կը ծրագրէր, և որուն արտաքրկարդի բնական դժուարութեանց վրայ կը յուսադրուէր, թէ ոչ երբէք պիտի կրնան մէկմէկու պատահելու այն երկու հականերն: Նոյն իսկ աշխարհածանօթն Ղէսէթա, իր հնդկա-եւրոպական երկաթուղոյն մտածութեամբը վառուած, կը գրէր որ Հինտու-Քուլ բաւական պատուար մը կը համարուի այն երկու աշխարհակալ տէրութեանց յանդգնագոյն ձկտմանցը: Գուցէ այն հռչականունն նուաճողն բնութեան չէր մտածեր թէ աշխարհակալաց քանի հրոսակներ անցեր էին այն բարձրաբերձ լեռանց կիրճերն ու աշխարհս ողողեր էին, և թէ ինչպէս անոնց հետքն անծանօթ չէին արդեաց:

Վերոյիշեալ բնական դժուարութիւնքն այնպիսի չեն որ ետ կեցունեն զԱնգղիացիս իրենց պատմական ճակատագրին ետեէն երթալու, որոնց բանականներն արդէն վարժած են յալթելու այն դժուարութեանց, ոչ միայն Հիմալայայ լեռանց սպառաժուտ կողմցը վրայ, այլ նաև յետիոժպիտ և Աշանդներուն կուռն մէջ: Սակայն Ապանիոյ պատերազմները, պալքանեան ապստամբութիւնք, Պոսնիոյ աշխարհակալութիւնը, և նոյն իսկ անգղիական արշաւանքն այն լեռանց կիրճերուն մէջ, և երեսունուկէց երկար տարիները բաւական չեղան դեռ ևս արիւնահեղ կոտորածին յիշատակը մոռցունելու, կը սովորեցունեն միանգամայն արդի տեսարց աշխարհի, որ այն բնական դժուարութիւնք կարելի է թէ հիմայ շատ աւելի աճած ըլլան, մանաւանդ երբ խորիստ լեռնաբնակք, որոնք

միշտ կուռի մէջ են մէկմէկու հետ՝ բնութեան կամ օտար ազդեցութեանց դէմ, յարմար ըլլան ընդդիմակալութեան, և կը պատերազմին ծայրագոյն արիւթեամբ պաշտպանելու իրենց հայրենեաց անկախութիւնն: Այսպիսի են Աֆղանք, որոնք ինդոսի և Գանգէսի գաշտավայրին վրայ Հնդկաց նման թոյլ և յոյլ կ'ըլլան, սակայն իրենց ծննդական լեռներէն կը ստանան այն կորովն, զոր կը հռչակեն պարսկական առասպելն և արաբական երգերը:

Բայց այս տեղ պէտք է աշխարհազրութիւնը թողու իր գերը քաղաքացիութեան. վասն զի չի կրնար ըսել թէ ինչ կը պատրաստուի Ասիոյ այն կեդրոնին մէջ, որ այնչափ պատմական մեծամեծ արարուածոց հանդիսարան եղած է: Միայն պէտք է որ աշխարհազրութիւնը մտադրութեամբ բանակաց հետոցն հետևի, որպէս զի կարող ըլլայ մեծամեծ օգուտներ քաղել գիտութեան: Մտածենք որ եթէ այս անկումուս դարական մրցութիւնը չըլլար, կեդրոնականն Ասիա դեռ ևս խորհրդաւոր փակ գիւրք մը կ'ըլլար գիտութեան համար, մինչդեռ հիմայ աշխարհագիրը, երկրաբանք և հնախօս պատմաբանք արդէն սկսեր են կարգալի իբրև բաց գրոց մէջ ազգաբանական ծագմանց վիճաբանեալ գաղտնիքը¹:

1 Հնդկաց օրագիրը մը լուր կու տար անցեալ հոկտեմբերի մէջ, թէ Աֆղանստանի իմիրն Հրաման հաներ է որ Հայք և Հրէայք որոնք իր տէրութեան մէջ կը բնակին, և մինչև հիմայ աղատ էին զինուորական ամեն ծառայութենէ, այսուհետև անոնք ալ հաղորդակցին պատերազմական տրոց, որպէս զի այս կերպով մասնակցին երկրին պաշտպանութեանը ծանրութեանցը:

Միանգամայն այլ տեղեկութիւններ կու տայ նոյն օրագիրը Աֆղանստան բնակող Հրէից վրայ: Մայրենի լեզուն զոր կը գործածեն Աֆղանստան բնակող Հրէայք, որոնց թիւն անձանօք է, պարսկերէնն է. ընդհանրապէս այս լեզուն կը գործածեն Աֆղանստանի կիրթ դասը, որ երբեմն Պար-

Պ Ա Դ Ո Ի Մ

Սև ծովուն գրեթէ արևելեան վերջին ծայրը կանգնուած է Պադուա փոքրիկ քաղաքն՝ ընդարձակ հովտի մը մէջ: Ասկէ 20 տարի առաջ և ոչ քաղաք անունը կը վայլէր անոր տալու, վասն զի կը բաղկանար քանի մը ցածուն անշահ փայտեայ շինութիւններով և նեղ ու ծամածուռ ճամբաներով, ինչպէս որ ալ է հիմայ հին Պադուա ըսուած տեղը: Եւ որովհետև նոյն կողմի ծովերը միշտ կ'ալեկոծին արևմտեան և հիւսիսային հովերով, Պադուայի տուչև Պոռտուգալի ըսուած ցամաքի լեզու մը դէպ 'ի արևմուտք և հիւսիս ծովը մտած ըլլալով, ներսը բաւական ընդարձակութեամբ շատ ապահով նաւահանգիստ մը կը կազմուի, որուն նըման Սև ծովու հարաւային կողմը՝ նե-

սից Թագաւորութեան կը հպատակէին: Հրէից նշանաւոր հասարակութիւններն են 'ի Քապուլ, Ղանտահար, Ղիզնէ, Հերադ և Պալիս: Քապուլի մէջ կը գտնուին ժողովրդականօքի (սինակոկա) մը աւերակներն, զոր տեղացի Հրէայք կը համարին թէ կանգնուած ըլլայ 'ի ժամանակս Թագաւորութեան Վարուգոզոնոսորայ արքային Բարելոնի: Վասն զի նոյն ժամանակը կար 'ի Քապուլ հրէական հասարակութիւն մը: Ասոնց արարողութիւնը շատ կը տարբերի իրենց կրօնակից արևմտեայ եղբարց արարողութենէն: Կ'ընդունին իրենց կրօնական գրեթե ամեն ինչ մասին Գեհրանէն:

Հայք ինչպէս ուրիշ ազգի քրիստոնեայք, որոնք Աֆղանստան կը բնակին, թոյլտուութիւն չունին հրապարակական եկեղեցի կանգնելու, և կեղեցական պաշտամունք կատարելու, և քահանայք ծպտեալ կ'ապրին. անոր համար նախնի քրիստոնէից նման գաղտնի և տուններուն խորերը կը կատարեն աստուածային պաշտամունքը: Նոյնպէս արգիլեալ է քրիստոնէից ձիավարել, այլ միայն լուռ վրայ կրնան նստիլ: